

Kvægpesten i 1700-tallet

– set fra landsbyen Ørsted i Oksenvad sogn

af *Inger Biehl Hansen*

Gang på gang blev landbruget i 1700-tallet hjemsøgt af kvægsygen, som medførte alvorlige økonomiske tilbageslag. Fra landsbyen Ørsted er bevaret en værdifuld optegnelsesbog, som viser, hvordan sygdommen påvirkede den enkelte landmand. Optegnelsesbogen var længe kun kendt i afskrift – men i 1988 dukkede originalen op. På denne baggrund berettes her om kvægsygens hærgen. Artiklen er oprindelig skrevet som historicopgave under Jysk åbent Universitets bifagsstudium.

Indledning

Ved et tilfældigt opslag i Øster Løgum sogns kirkebog 1746 løb jeg en dag på beretningen om en begravelse af et ægtepar den 22. februar 1746. Præsten skriver, at Lauritz Paulsen (svigersønnen) »beklagede ikke at kunne betale Ofret, da *Quæg og Bæster var ham afgangen*«. I samme år, igen ved en begravelse i Øster Løgum, besværede Hans Smidt sig »at deres Quæg var ganske bortdødt«, og han beder derfor om at måtte betale offeret med halvdelen til påske og halvdelen til mikkelsdag. Offeret var normalt 4 skilling, så deres økonomiske situation må have været alvorlig.

De to kirkebogsnotater vakte nysgerrigheden. Hvad var dette for en kvægssyge? Et opslag i Johan Hvidtfeldts »Handbog for danske lokalhistorikere« bekræftede, at der i 1745-47 havde været en epidemi af kvægpest i Danmark. Derefter blev jeg opmærksom på en optegnelsesbog skrevet af sandemand Anders Pedersen fra Ørsted i årene 1740-1809. Den beretter levende om sygdommens virkninger på egnen. Dermed havde jeg fået lyst til at undersøge de tre epidemier, som gennem 1700-tallet forårsagede flere millioner dyrs død. Jeg fik med andre ord lyst til at studere optegnelsesbogen og den nødvendige litteratur noget nærmere, for på dette grundlag at skaffe mere viden om den alvorlige kvægssyge.^{1a}

Ørsted-bogen blev den vigtigste kilde. Den er omtalt i R. Mejborgs kendte værk »Slesvigske Bøndergaard« fra 1892, og amtslæge H. Lausten-Thomsen har foretaget en afskrift, som findes i hans privatarkiv i landsarkivet i Aabenraa. Selve originalen var det længe ikke muligt at opspore – indtil den 1988 blev afleveret til landsarkivet.

Baggrunden

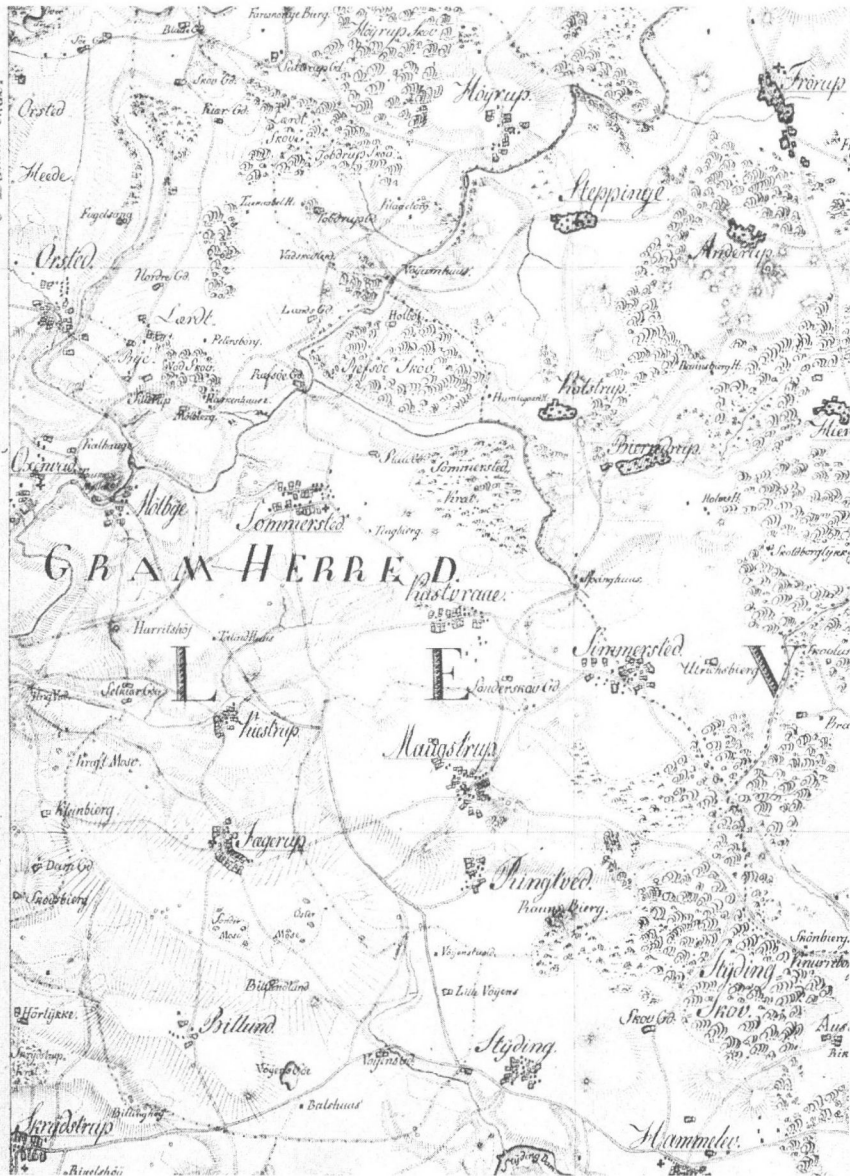
I 1700-tallet var landbruget, som det havde været i århundreder, stadig det vigtigste erhverv i Danmark, i mangt og meget konservativt og statisk. De tekniske hjælpemidler var få og primitive. Det var stadig den tunge hestetrukne hjulplov, der var den fremherskende, man skal helt frem til århundredets slutning, inden den mere moderne svingplov blev et almindeligt syn på markerne. Selv om man vidste at udnytte både vind- og vandkraft, var det dog den menneskelige arbejdskraft, der var den primære, og det var et tungt og slidsomt arbejde at være bonde.^{1b}

Under kriseårene i begyndelsen af århundredet havde regeringen især arbejdet på at holde landbrugets produktionsapparat intakt, indtil de stigende priser i Europa, især på korn, kunne slå igennem herhjemme, og hen mod midten af 1700-tallet syntes der da også en lysning på vej for det betrængte landbrug.

På de større gårde begyndte man nu at indføre ny afgrøder så som roer og kløver, som kombineret med en produktion af slagtekvæg og opdræt af malkekvg til hollænderierne gav en øget gødningsmængde, der gavnede den jord, der blev brugt til dyrkning af korn og andre afgrøder, og man opnåede da også et langt højere foldudbytte.² I landsbyerne var dyrkningsfællesskabet stadig det almindeligste, udskiftningen af jorderne trængte kun langsomt frem. I Sønderjylland ses dog allerede i 1710-11 en radikal reform, hvor man i landsbyen Varnæs, sydøst for Aabenraa, samtidig gennemførte både en udskiftning og en udflytning af gårdene, men det var et enestående tilfælde.³

De fleste gårde og huse i landsbyerne nord for Kongeåen var ikke indbyggernes ejendom; der var kun ca. 1000 selvejerbønder i hele landet. Langt størstedelen af jord og ejendom, op mod 80%, tilhørte i 1700-tallets Danmark adelen, kronen og kirken; borgerne og universitetet havde dog også en andel heri. De fleste bønder havde således deres jord og ejendom i fæste hos godsejeren eller kongen mod at yde afgifter i form af naturalier, pengerente og hoveriarbejde på hovedgårdens tilliggender. Det danske samfund var set ud fra ejendomsforhold et godssamfund; mens det set ud fra driftsforhold i udpræget grad var et bondesamfund.⁴

I Sønderjylland her mere præcist Nordslesvig hørte langt den overvejende del af bønderne direkte under kongen, eller, indtil 1713, under hertugen af Gottorp. Disse bønder, de såkaldte amtsbønder, havde en større frihed end deres kongerigske kollegaer. De havde frihed til at bosætte sig, hvor de ville, og der var her ingen større forskel mellem selvejere og fæstere. På de få godser i Nordslesvig havde de adlige godsejere dog en større magt over deres bønder.

Egnen omkring og øst for Ørsted og Oksenvad ses her på et udsnit af premierløjtnant Johann Heinrich Christian du Plats kort over Haderslev osteramt fra 1804-05. Udg. af Landesvermessungsamt Schleswig-Holstein 1983.

Disse var livegne og var som sådan på nogle punkter dårligere stillet end den stavnsbundne befolkning i kongeriget.⁵

Oksenvad sogn hørte til det kongelige Haderslev amt. Som navnet siger, har der her været et vadested over en å (Nørreåen), og navnet Oksenvad har gennem tiderne naturligt været sat i forbindelse med de store stuedrifter på Hærvejen eller Oksevejen, som den også kaldes. Sognets beliggenhed ved de store nord-sydgaende vejstrøg har da også betydet både fordele og ulemper for befolkningen. I fredstider har stuedrifterne sydpå til de store europæiske markeder ført handel og velstand med sig, ligesom nye tanker og ideer er blevet udvekslet med de vejfarende. I ufredstider bragte vejen ofte sorg og armod. Soldater plyndrede og hærgede oplandet langs vejen, og i kølvandet på hærene fulgte ofte epidemier, som krævede ofre både blandt mennesker og dyr.⁶

I slutningen af 1700-årene var der ca. 500 indbyggere i Oksenvad sogn, og der synes ikke at være sket nogen forøgelse af befolkningstallet før hen mod midten af 1800-tallet.⁷ Sognets samlede plovtaal var 10, hertil kom de jorder, der hørte til præstegården, til møllen og Tovskovlund samt til skovfogedboligen. Omkring 1710 havde kronen 48 gårde i Oksenvad sogn. Hertil kom 10 toftegodser, dvs. gårde, der rangerer mellem de egentlige gårde og de mindre landbolssteder, kådnersteder eller husmandssteder. Desuden var der 23 landbolssteder, fordelt på landsbyerne Oksenvad, der var kirkebyen, Mølby, der som navnet siger, var vokset op omkring møllen, Stursbøl og Ørsted. Ørsted er den nordligste landsby i sognet. Den ligger i det område, hvor den bedste jord er, og det er her, man finder de fleste gårde og landbolssteder. Det var også her de »rige« bønder boede. Endnu den dag i dag er der forskel mellem »de Ørsted bønder« og »de andre«.⁸

I 1740 begyndte den kun 16-årige Anders Pedersen, en søn af fæstebonden Peder Paulsen i Ørsted at nedskrive sine iagttagelser om stort og småt i landsbyen Ørsted; han indleder med at fortælle, at han i dette år havde været til overhøring hos pastor Lorenzen i Oksenvad.⁹ Hans far, Peder Paulsen havde en halv kongelig fæstegård i Ørsted, han var en gudfrygtig mand, og var i mange år præstens medhjælper.¹⁰ Efter faderens død overtog Anders Pedersen garden i fæste, selv blev han sandemand* og tolvmand** i landsbyen¹¹ ligesom hans søn og eftermand på garden, Matz, senere blev sognefoged

* *Sandemand*: gardmand udnævnt af kongen på livstid til på herredstinget at deltage i bedømmelsen af grovere forbrydelsessager. I hvert herred var der 8 sadanne sandemænd.

** *Tolvmand* eller *sognemænd* blev valgt af gardmændene i hvert sogn for en 3-6 årig periode. De var menighedens repræsentanter og sognets lokale styrelse. De forestod sammen med præsten og kirkejurerne kirke-, skole- og fattigvæsen.

Altartavlen i Oksenvad kirke er et renaissancearbejde, anskaffet i 1638. Med mellemrum trængte den i de følgende århundreder til istandsættelse. Sidst i 1700-årene påtog Anders Pedersen sig at dække udgifterne. En optegnelse beretter herom under året 1789 følgende: »Anders Pedersen, Sandemand i Oehrsted har bekostet Alterets Malning Religionen til Ære og Kirken til Prydelse«. Kirkens kor og altartavlen ses her på en gammel optagelse fra før 1914 i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

i Ørsted.¹² Familiens halve kongelige fæstegård var en solid ejendom med god jord, vel på ca. $\frac{1}{6}$ plov.

Selv om skolegang og undervisning måske var bedre udviklet i hertugdømmerne end i kongeriget, var det dog ikke alle beskåret at kunne læse og skrive. Anders Pedersens halve fæstegård var ikke den største i sognet, han var ikke den mest velhavende bonde der.¹³ Alligevel ser man, at der i familien var tradition for, at de mandlige medlemmer tog del i det lokalpolitiske arbejde. Det er da også kendetegnende for mange af 1700-tallets bondeoptegnelser, at de er skrevet af folk, som på en eller anden måde kunne hævde sig i sognet.¹⁴ Og Anders Pedersen mestrede både at læse og skrive. Han formår også at se ud over sognets snævre grænser. I 1772 skriver han således: »I Januar var den store Oprør i Kjøbenhavn, da Dronningen for sin Utroskab mod Kongen blev aresteret og Græve Struensee sat i Fængsel, Laaes og Jern med flere af Adelen«. ¹⁵ Og der var dog langt fra København til Sønderjylland! De urolige tilstande i Europa bliver også kommenteret. Sognets beliggenhed nær ved

Hærvejen betød, at bønderne blev udskrevet til krigskørsel med materialer og mandskab. I 1762 måtte de således ud på en tur med soldater fra Haderslev til Meldorf »som er mellem Hamborg og Lübeck«, en rejse frem og tilbage på i alt 18 dage.¹⁶ Selv om bønderne fik nogen godtgørelse for deres kørsel, må det alligevel have været en stor belastning for dem. Anders Pedersen interesserer sig for de kirkelige og sociale forhold i byen, men naturligvis er det de nære ting, der optager ham mest. Vejr og vind, afgrødernes tilstand, priser på korn og kvæg, alle de ting, der havde betydning i hverdagen for hans gård og landsby, skriver han om. Den frygtede kvægpest, som med mellemrum hærgede landet i 1700-årene, har også optaget ham, og det er disse, hans fyldige beskrivelser om sygdommens hærgen i Ørsted by, der gør det muligt at følge den på nærmeste hold i det lille landsbysamfund.¹⁷

Kvægpesten

Kvægpesten, der i 1700-tallet gik hen over hele Vesteuropa, havde sit hjemsted i Mellemøsten og i det sydlige Rusland. I de første årtier af århundredet havde der været spredte udbrud af sygdommen syd for de danske områder, og i Nordslesvig hører man om den i 1716, hvor smitten blev bragt fra Hamborg til Tønder af to handelsmænd, brødrene Peter og Hinrich Henningsen. Der blev indført meget strenge forholdsregler med nedslagtning af det smittede kvæg og afspærring af de gårde, der var berørt af sygdommen, og det lykkedes at hindre en større epidemi.¹⁸ Sygdommens optræden så tæt på kongeriget førte til, at der den 5. februar 1717 blev udsendt en resolution angående foranstaltninger imod »den i det Slesvigske og Holstenske blandt Hornkvæget grasserende Sygdom.«¹⁹ Epidemien kom til gengæld i 1744 og lod sig ikke stoppe hverken af afspærringer, nedslagtninger eller forbud. Den bredte sig hastigt fra marskegnene til resten af Nordslesvig og videre til kongeriget, og den rasede med større eller mindre kraft frem til 1751. På Øerne samt i Århus og Viborg stifter nåede tallet på døde kreaturer i denne periode op på 3-400.000 stykker, et tal der antageligt er for lavt, idet det tog nogen tid, inden indberetningerne til amtmændene indløb regelmæssigt hver uge. Efter nogle års pause brød sygdommen ud igen i 1762-63, og den tredje store epidemi kom i 1779-81.²⁰ Fra Sønderjylland findes der ikke noget samlet tal for tabene, men i Slesvig og Holsten opgives det i 1747 til 170.000 stykker kvæg – også dette tal er lavt sat.²¹

Kvægpesten er fremkaldt af en bakterie, og symptomerne er manglende ædelyst, udfådd fra øjne og næse, høj feber og en stinkende diarré, hvorefter dyret dør i løbet af 3-8 dage. Smitten overføres direkte fra dyr til dyr eller

ved overslæbning af mennesker, men også huder og lignende fra smittede besætninger kan forårsage udbrud af sygdommen. Den adskiller sig således fra den anden, meget smitsomme sygdom, mund- og klovsygen, ved ikke at smitte over store afstande. Til gengæld har kvægpesten en langt højere dødelighedsprocent, op til 95% af de smittede dyr må bukke under for den, hvor ca. halvdelen af de dyr, der bliver angrebet af mund- og klovsyge har chance for at overleve. Med den viden, vi nu har om smitteudbredelsen og om sygdommens art, kan kvægpesten forebygges; men i 1700-tallets Danmark stod bønderne og myndighederne magtesløse og kunne kun se til, mens pesten rasede og efterlod marker og stalde tomme.²²

At det var et emne, der optog samtiden meget, vidner den samtidige litteratur om. Både læg og lærd blandede sig i debatten, gav gode råd og forklaringer. Der blev skrevet en ny åndelig Psalme, og Holberg udgav en »Kort Betænkning over den nu regerende Qvæg-Syge«. ²³

Bønderne, som oplevede pestens rasen på nærmeste hold, var naturligvis også optaget af den. Det vidner de skriftlige notater i dagbøger og optegnelsesbøger om. Det var en udbredt antagelse, at det måtte være guds straf over den syndige menneskehed, og der blev forordnet særlige bods- og bededage med gudstjenester i kirken.²⁴ Man mente også, at sygen kunne være forårsaget af giftige dampe fra en komet, som var blevet observeret på himlen, og det vidste man jo, at et sådant himmelsyn varslede ulykke. Om himmelsynet beretter blandt andre Jef Thygesen fra Emmerlev²⁵ og Anders Pedersen fra Ørsted. Den sidstnævnte skriver om året 1743, at en usædvanlig stjerne lod sig se på himlen hver aften efter solens nedgang og var »et Tegn for den et Aar derefter paafølgende svare Fæe Sygdom som begyndte her i Landet.«²⁶ Anders Pedersen fortsætter i 1744 med at berette, at »sidst i dette Aar antændtis den grasserende Fæe Sygdom her i Landet«.

Kvægpesten i Ørsted by

I Haderslev amt hører man om kvægpesten i foråret 1745. I en indberetning fra herredsfoged Martini på Brøns Mølle af 23. april 1745 hedder det, »at alt hornkvæget gud ske lov er sundt i herredet« (Gram herred);²⁷ men allerede en uge senere indberetter forpagter Outzen i Roost til herredsfoged Martini, at den grasserende fæ-syge nu har ytret sig hos en mand i sognet, og at smitten skulle være kommet med nogle købmænd fra Tønder.²⁸ Det er også i år 1745, at Anders Pedersen fra Ørsted begynder at fortælle om den frygtede pest.

Den begyndte i Ørsted by lige inden kornet var indhøstet. På landsbyens 28 ejendomme²⁹ var der inden epidemien over 300 stykker hornkvæg; men da

den havde raset ud, var der kun 15 stykker, der var i live, nemlig 6 køer og 9 ungræ; heraf var der fire, som ikke blev syge og 11, der stod sygdommen igennem. »Det var alt levende Fæe i Øhrsted Bye,« skriver Anders Pedersen.³⁰ På hans fars gård havde de 13 stykker kvæg, hvoraf de 11 døde, »og fik det med en stærk Giennemgang, hvorefter det gemeenlig døde efter 4 a 5 dage.« Anders Pedersen slutter året med at lovprise Gud for den nåde, at »vi beholdt 1 Koe og 1 Stud, som gik Sygdommen igiennem«.

Det døde kvæg blev takseret til 47 rigsdaler og 16 skilling.³¹ Alt kvæget blev hver uge takseret af beedigede tilsynsmænd og indberettet til amtmanden i Haderslev. Af disse indberetninger kan man se, at der i tre på hinanden følgende uger, fra den 30. juli til den 20. august 1745, i alt døde 53 kreaturer i Oksenvad sogn, og at takseringssummen var 296 rigsdaler og 32 skilling.³² Stude og køer blev takseret højest, til ca. 8-9 rdl stykket, kvier og kalve fra 5 og ned til 1 rigsdaler.³³ Desværre opgives det ikke, hvor store besætninger, der var på de enkelte gårde; men ud fra Anders Pedersens tab må man formode, at tabene har været betydelige, og der kan ikke herske tvivl om, at kvægpesten har været et alvorligt slag for bønderne i Oksenvad sogn.

Nu stod staldene tomme, og mange bønder havde ikke tålmodighed til at vente, til epidemien havde raset helt ud, inden de indkøbte nye besætninger for den erstatningssum, de havde fået. Resultatet blev i mange tilfælde, at de nys indkøbte kreaturer også måtte bukke under for sygdommen. Meget naturligt steg priserne på det kvæg, der havde overstået sygdommen; en et-års kvie kostede således nu 16 rigsdaler, og i 1747 kunne Peder Paulsen, Anders Pedersens far, sælge sin stud, som havde gennemgået sygdommen, for en pris på 22 rigsdaler.³⁴

Der blev holdt meget streng vagt om de smittede gårde. Hverken folk eller fæ måtte passere, hvis de ikke var i besiddelse af bevis for, at de kom fra et sted uden smitte, men, skriver Anders Pedersen: »... det var alt forgieves, hvor for sligt ophævedes, thi der fandtis ingen Raad mod samme Sygdom.«³⁵

I de næste år hører man stadig om sygdommen, som nu har bredt sig til kongeriget, og i 1747 skriver Anders Pedersen: »... eftergav Kongen alle Restanter ved alle Undersaatter som havde mistet Fæe, enten de havde mist lidet eller meget.« Men, tilføjer han, måske med en anelse misundelse, »Vi som ingen Rest. havde, bekom ikkun saa meget som 4 Maanedes Skatters Eftergivelse i Landgilden.«³⁶ Det ser ud, som om familien har siddet ret godt i det, trods alt!

Endnu i 1749 var der et enkelt udbrud af kvægsygen i Ørsted omkring Mikkelsdag, hvor der døde en 10-11 stykker kvæg, men ellers hører man kun lidt om sygdommen i de følgende år. Eksporten af stude, der på grund af den formindskede kvægbestand var gået næsten i stå, steg atter og nåede i 1758

op på samme niveau, som den havde haft i 1745, inden kvægpesten brød ud.³⁷ Stigningen i eksporten kan ses i lyset af den præjssiske syv-års krig, der udspillede sig syd for de danske områder. Denne bliver også omtalt af Anders Pedersen, som i 1758 skriver: »I samme Aar høredes meget om Krig, særdeles mellem Preysing og Ungarn. Alt vort Lands Krigsfolk baade af Danmark og Norge, blev allesammen indquarteret her, udi Holdsteen, fra Flensburg og langs Synder paa, saa langt som Kongens Lande gaaer.« Til denne indkvartering måtte bønderne på Haderslev-egnen levere hø, ligesom hver gård måtte stille to rytterægter til krigsfolkets befordring.³⁸

I 1763 kom pesten igen til Ørsted by, hvor den inden udgangen af februar havde ramt 7-8 gårde. Hos Anders Pedersen, som nu havde overtaget sin fars fæstegård, døde den første ko i den første uge af maj efter at have været syg i fem dage. Seks dage efter fulgte den næste og snart efter yderligere en ko, en kvie og 2 spædekalve, kun 12 uger gamle. Køerne blev takseret til 9-11 rigsdaler stykket, kvien til 7 rigsdaler, og for de 2 spædekalve lød beløbet på 2 rigsdaler og 32 skilling. De fik dog lov at beholde 3 stykker kvæg og en spæd kalv på gården. Med Anders Pedersens egne ord lyder beretningen sådan: »Den 1. May døde den første af vore Køer af Fæe Sygdommen, da den havde været syg i 5 Dage; blev af Byens tilsyns Mænd taxeret til 11 Rigsdaler. 6. Dagen blev en anden Koe syg og døde, taxeret for 10 Rigsdaler. Strax derpaa den tredie døde, tax. 9 Rigsdaler. Imidlertid en fjerde Aars Quie, tax. 7 Rigsdaler og 2de spæde Kalve 12 Uger gamle, 2 Rigsdaler 32 Skilling. Da vi saaledes af samme Pest 6 Stykker Fæe mistet, 39 Rigsdaler, 32 Skilling, men derved beholdt 3de Stykker og et spæd Kalv.«³⁹

Man sporer en lille nedgang i besætningens størrelse, hvis man sammenholder dette tal med tallet på 13 stykker fra 1745.

Igen blev tabene uge for uge indberettet til amtmanden, og i disse indberetninger fremgår det, at fra den 10. maj – 31. maj 1763 mistede Anders Pedersen i alt 7 stykker kvæg. I alt døde der i Ørsted by i perioden fra den 8. februar til den 26. juli 1763 208 stykker kvæg, og i hele Oksenvad sogn var tabene fra 26. november 1762 til 26. juli 1763 i alt 365 stykker hornkvæg.⁴⁰

I 1763-64 skriver Anders Pedersen: »Qvæget blev ud ad Aaret saa gandske dyre, at et par 3de Aars Stude koster 24 a 26 Rigsdaler og en Koe 18 eller 20 Rigsdaler, hvilket Qvæg dog ikke havde været syg.« »En Skiklig Koe, der har gået Sygdommen igiennem, koster 30 Rigsdaler og over.«⁴¹

Epidemien ebbede langsomt ud, men sporedes rundt om i landsdelen i de følgende år. Anders Pedersen skriver i 1769: »Den grasserende Fæe Sygdom er hist og her over alt Landet, før Midsommer begyndte den her i Byen ved Ungkre-hjorden, og siden inden Høstens Tiid ved Koehjorden, hvoraf ikkun faa Stykker blev levende. Imidlertid var mange som beholdt en Deel Køer, som

1763

først i dte aar blev for sig selv og for til byerne
 som inden febr. Maanedts indgang Mar for Tils 8 skodder
 af forrige Aars Auling solde ind Afhønden dte
 A tönd 8 8/10 som i alt giør — 32 1/2
 og 5 tönder bygg A tönd 6 1/2 1/2 i alt — 32 1/2
 1 Skippen saam laster 9 til 10/ nu Skippen bogat
 lige saa, thi det Mar frifree paa forrent i Miesten
 dte 5 febr Mar Mi i Leet dte uend Gør, vundt
 15 Lot af Bogat, 1 mte. Maat gen 35 Lünd i 9tt
 som Mi Lærende med de saamfund indgaa her
 Rigtig, f dte aar giør indin ordinaire saama
 ge og Magatgin Lønn.

dte 19 febr blev ind forordent til for uigjælden
 for det. Dairt att sat i dte i Mölling, Kæring alle.

dte 1 Oktob dte den første af Nov. Lønn, af for
 sig selv og for de den første Nov. dte i 5 dage
 blev af bygg siggub Monu taxeret til 11 mte
 6 dage blev ind i dte den første og dte, taxeret for 10 mte
 Krag der paa den anden dte den første 9 mte
 i uigjælden nu første dte den første tax 1 mte
 og 2de dte den første 12 uigjælden 2 mte 3/4
 den første dte af saam siggub 6 mte den første 39 mte 3/4
 den første dte med siggub 3de dte den første og at dte den første

Side i Anders Pedersens optegnelsesbog gengivet i naturlig størrelse. Under året 1763 berettes om »fæsygdommen«, og der er notater om kornsalg, udskrivning af hø og korn samt om forskellige tillidshverv.

Separeret var i Tyre, da en Deel hver paa sin Grund havde sine Køer for sig. Vi miste 2de og Moder 2de Køer, som gik for Hyrde. Men Gud være lovet for sin Naade, at vi havde 1 Koe, 1 2de Aars Quie og 2de smaa Quie Kalve, hvilcke 4re Stykker gik Sygdommen igiennem, og 2de Køer blev ikke syge i dette Aar, som vi havde i Tyre.«⁴²

Mange reddede således en del af deres køer ved at holde dem adskilt fra de andre kreaturer. I stedet for at sende dem ud på det fælles græsningsareal, holdt de dem nu hjemme i tøjlr på deres egne tofter.⁴³ At myndighederne også havde øjnene åbne for det gavnlige i at adskille besætningerne, fremgår af en skrivelse af 18. august 1763 fra amtsforvalter Petersen, herredsfoged Holm og husfoged Lassen til amtmanden i Haderslev. Heri hedder det bl.a.: »... alt efter som markfællesskabet ophæves og kvæget adskilles fra hinanden, kan det sunde kvæg med sikkerhed drives bort og fjernes og sælges fra det område, hvor sygen indtræder« (her oversat fra tysk).⁴⁴

For at holde sygdommen nede blev mange dyr nu slagtet, og handelen med kvæg gik næsten i stå af angst for smittefaren. Priserne gik ned, så en ko nu kun kostede 9-10 rigsdaler, og da der i disse år samtidig var misvækst i kornet, var der stor fattigdom i landet. Anders Pedersen udtrykker det således: »Alt landet nu er næsten nedsunket i Armod, saa forefalder mange Concurser, Gaardene koster ikkun lidet. De fattiges tal er utallig som betler, mange lider stor Hunger, den ene kand ey hielpe den anden.« Disse tilstande førte til, at mange forsætlig nedbrændte deres huse og gårde og til en opblussen af tyverier og røverier.⁴⁵

Der kommer nu en række år, hvor pesten ikke flourer; men ved læsning af optegnelsesbogen fornemmer man frygten for en ny epidemi. I 1775 skriver Anders Pedersen, at hele landet var overmåde fuldt af kvæg⁴⁶ og toldregnskaberne fra Toldsted ved Hærvejen viser også en stor nedgang i toldindtægterne til det laveste beløb, siden Danmark i 1718 med toldloven af 15. marts havde forhøjet tolden fra 2 specier til 3 specier pr. stud, eller næsten en femtedel af studens værdi.⁴⁷ Selv om tallet steg igen i de følgende år, nåede det aldrig op på højde med indtægterne fra århundredets begyndelse. Denne nedgang i studeeksporten førte til en revision af den tidligere lovgivning i retning af en mere liberal handelspolitik.⁴⁸

Året 1779 bragte et nyt udbrud af kvægsygen til sognene omkring Oksenvad, hvilket »gav stor Frygt overalt, i samme Byer blev alt Qvæget efter Forordning slået ihjel baade det syge og det sunde, og nedgravet med Hud og Haar, som Kongen betaldte efter Taxation, og i 6 Uger blev Vagt holden af Bønderne her omkring, rundt om de syge Byer.«⁴⁹ I et nota bene skriver han: »Ved Kongeåen var 600 Soldater Vagt, saa at ingen nogensteds uden allene giennem Colding, Follingbroe og Gridstedbroe maatte passere.«⁵⁰ Frygten fik mange

til at sælge op til halvdelen af deres besætning til en »let pris«, og Anders Pedersen fortsætter med at fortælle, at smitten nu havde nået Revsø i Sommersted sogn, et nabosogn til Oksenvad. Her blev de største og fedeste dyr straks slagtet og saltet i tønder, som blev »af udenlandske Skibe henført, den øvrige Deel døde undtagen 5 til 6 Stykker.«⁵¹

I november 1780 var smitten nået til Oksenvad sogn, og af indberetningerne kan man se, at epidemien startede ganske småt, først omkring juletid tog den for alvor fat, og igen blev Ørsted by ramt hårdest. Ifølge indberetningerne samt en liste over alt kvæg i Ørsted, Fogelsang og Søgaard fra 1780-81 var der i alt 230 dyr, fordelt på 102 køer, 39 stude, 42 kvier og 47 kalve. Heraf døde i perioden fra den 27. november 1780 til den 6. marts 1781 82 stykker hornkvæg, mens 98 gik sygdommen igennem. I hele Oksenvad sogn døde under epidemien 184 dyr, mens 218 af de smittede overlevede.⁵² Anders Pedersen havde i efteråret 1780 4 køer, 2 stude og 3 kalve, skriver han, kvæglisten siger 4 køer, 2 stude og 2 kalve, men den kan jo være skrevet på et andet tidspunkt.⁵³

I samme år blev der gjort forsøg på at bekæmpe sygdommen ved at tage materie af det kvæg, som gik sygdommen lettest igennem: »Endelig udfandt Synder paa at fordeele Fæe-Sygdommen paa 2de Maader, nemlig at der toges Materie af det Qvæg som gik Sygdommen letteligst igennem, saa som Melk, Gøde og nogen Ayle, hvilket sammenrøredes, og indgaves det sunde Qvæg, som da mestensdels efter en 8, 9 a 10 Dages Tiid blev syge, ligesom af Fæesygen. Paa samme Maade gik den største Del Sygdommen igennem, særdeles ledige Qvæg, hvilket bedre og meere blev ved Magt end Køerne. Sidst i Aaret begik vi det saaledes med vores Qvæg. Vi havde samme Tiid ikkun 4re Køer, 2de Stude og 3de halv Aars gammel Qiue Kalve, ialt 9 Stykker. Deraf døde de 3de bedste og stærkeste Køer, 1 Stud og 1 Kalv, saa vi ikkun beholdt 1 Koe, 1 Stud og 2de Kalve.«⁵⁴ I foråret 1781 måtte han købe nye kreaturer, som havde klaret sygdommen. For dem måtte han betale følgende: »En Koe som var med 3die Kalv, 20 Rigsdaler, en gammel Koe, 18 Rigsdaler, 2de to-Aars Kvier, 22 Rigsdaler og et lidet Stud Kalv for 5 Rigsdaler.« Hvordan det gik denne nye besætning, meldes der desværre ikke noget om, men epidemien var forhåbentlig overstået for denne gang.

En ny kur blev forsøgt i 1781. Nu gik en podemester fra stald til stald og podede materie fra sygt kvæg på de raske besætninger. Kvæget skulle så efter 9 dages forløb blive lettere angrebet af sygdommen, »men sligt fik onde Følger, thi inden den virkelige Sygdom kom, var meget som døde af Svulst og Forådelse, saa at end ogsaa det giennemsygt Creperede, hvor for sligt ophævedes.«⁵⁵

Den sidste bemærkning, Anders Pedersen har om kvægsygen, er fra 1783,

hvor han skriver: »Fæ-Sygen er nu i Landet stille.«⁵⁶ Anders Pedersen nåede ikke at opleve den sidste epidemi, som ramte Nordslesvig i 1813-14. Han døde, mæt af dage, 85 år gammel, den 25. september 1809 og blev begravet på Jegerup kirkegård.⁵⁷

Bekæmpelsen af kvægpesten

I det foregående afsnit har Anders Pedersen fortalt om nogle af de foranstaltninger, man forsøgte sig med for at hindre kvægpestens udbredelse og om nogle af de kure, man prøvede for at helbrede og forebygge sygdommen; men i realiteten stod bønderne magtesløse over for sygdommens rasen.

Myndighederne var allerede inden den første epidemi indtraf klar over de alvorlige følger, kvægpesten kunne få. Den 21. december 1729 udsendes et kongeligt patent »at i Danmark og Norge maa intet Qvæg eller dets Huder, Kiød e.c. fra fremmede Steder indføres.«⁵⁸ Patentet er, så vidt man ved, det første eksempel på, at en dansk regering har forbudt import af kvæg. Forbudet blev imidlertid hævet igen ved placat af 24. november 1732,⁵⁹ da man vel mente faren var overstået. Men man var dog stadig på vagt, og i 1740 fik amtmændene i et reskript af 5. april besked om at sørge for, at alle tegn, der tydede på kvægsyge, skulle indrapporteres til overretten og kommercekollegiet.⁶⁰ Det blev også bestemt, at kvæg, der førtes gennem Sønderjylland, skulle være forsynet med sundhedsattester udstedt af herredsfogeden, samt at kvæget kun måtte drives langs Hærvejen, hvor man skulle forevise attesten ved det første toldsted, der skulle passeres.⁶¹

Da epidemien ramte Nordslesvig i 1744, fandtes der ingen uddannede dyrlæger i Danmark, så det blev lægerne, der kom til at forske i sygdommens art og i bekæmpelsen af den. I Sønderjylland blev denne opgave varetaget af fysikus Fabricius fra Tønder, en af landets dygtigste læger. På Fyn blev den samme opgave pålagt stiftsfysikus Museus i Odense.⁶²

Det var skrappe midler, man tog i brug. Foruden åreladning, som var tidens mest brugte kur for alskens sygdom, behandledes det syge kvæg med diverse ild-, røg- og krudtkure. En apotekerregning fra Store Apotek i Tønder giver et indtryk af hvilke ingredienser, der indgik i behandlingen. Der blev leveret »Balsam Sulphuris, 4 pund krudt, talværge til at rense med, Theriae, pulver til at ryge med, olie til bestrygning, 20 poser til at hænge under halsen på kreaturerne, saxerende drikke, d.v.s. medicament til at opløse blæresten, dyvelsdræk, 1 pund terpentin, 1 pund bjergolie og 1 pund »Schwartzæ Deger«.⁶³ Det må have været en pinefuld omgang for de stakkels dyr, og desværre hjalp de forskellige kure lige så lidt som bønner og salmesang.

Mand og mand imellem blev der også gjort forsøg på at komme pesten til livs. Et middel var at trække det syge dyrs tunge så langt ud af halsen som muligt, omvikle det med en gammel klud, hvorpå et ungt menneske med skarpe tænder skulle bide det yderste stykke af tungen af.⁶⁴ Denne og lignende kure må have været ubehagelige for både mennesker og dyr.

Så har de forordninger, regeringen med mellemrum udsendte, nok været til større nytte. Den 5. februar 1745 udsendes fra Gottorp en »Placat und Allgemeine Verfügung wegen Der in einigen Districten des Herzogthums Schleswig unter dem Horn-Vieh sich eräugeneten Seuche, und desfalls zu nehmenden Präcautionen.«⁶⁵ Heri opregner myndighederne i 20 punkter de forholdsregler, der skulle iagttages med hensyn til kvægsygen. Der kan nævnes følgende: Løsgående hunde og katte skulle slås ihjel, det syge kvæg skulle omgående slås ned og enten begraves 3 alen under jorden eller brændes, der skulle opføres afsides liggende stalde til kvæget. På gårde, hvor smitten fandtes, var det forbudt at omgås andre. Hvis flere store gårde i landsbyen var ramt af sygdommen, skulle der etableres vagt om hele landsbyen. Tjenestefolk, som færdedes uden husbondens tilladelse, kunne straffes med tugthus og fortabelse af deres løn. Selv om det ville være gavnligt helt at forbyde kvægmarkeder, mente man dog ikke, at det ville være nødvendigt, at al handel med kvæg skulle ophøre; men alle kreaturer skulle nøje kontrolleres og være forsynet med sundhedspas fra amtmanden, godsejeren eller anden lokal øvrighedsperson. Placaten skulle ophænges ved alle passager, på kroer og ved toldsteder og i øvrigt publiceres over alt, dvs. blandt andet oplæses fra kirkernes prædikestole.⁶⁶

Det var fornuftige bestemmelser, når man betænker, hvordan sygdommen smittede; men det var også mange forbud at skulle overholde, og at de ikke alle blev respekteret, vidner en livlig korrespondance mellem myndigheder og bønder om. Således skriver ridefogeden fra Trøjborg den 11. marts 1745 til bolsmand Christen Mamsen: »Det gør mig hjertelig ondt, at Eder saa stor Ulykke er tilslaaet ... Ellers haver jeg igaar med største Forundring fornummet, at I ikke efter Hans Kongelige Majestæts Forordning og efter min derpaa grundede Ordre saa strax haver ihjelslaget det syge Kvæg, mens ladet samme leve, indtil det af sig selv er dødt.«⁶⁷ Et andet eksempel på en bondemands efterladerhed med at melde om tegn på kvægpesten, ses af en rapport til kancelliråd og herredsfoged Daue fra sognefoged Termansen i Øster Lindet, dateret 27. november 1780. Han skriver om Hans Nielsen i Røjnbøl: »... at denne ikke vidste i nogen Maade, hvorledes Fæ-Sygdommen ved hannem havde kommet videre end hand for 14 Dage stod paa hans Mark noget fra hans Fæ, som gik paa Marken, og som det aller bedst gik i sin Orden, gav sig til at se mod Øster ...« og han slutter med at sige: »... at han befrygtede sig at det var Sygdom som fløj i Luften, og Kreaturerne kunde formærke det.«⁶⁸

1745. Har den første Løn Bygdomme
 Løn i Byggen. af 300 fl. - Løn i Byen 15 Lønner
 Ni nævnte 11 fl. - og anguldet 2 Lønner
 1763. faldt den første ind for i Byen, den
 af Byens beboere 6 fl. - Løn. 3 Lønner
 og 3 Lønner
 1769. Misten vi af første for Byen 2 Lønner
 og sine Moders gode Lønner af Byen 2 Lønner
 1780. Løn for Bygdomme for sine, af nogen
 Løn 3 Lønner gode Lønner. 1 Løn og 1 Løn
 anguldet i Byen 1 Løn 1 Løn og 2 Lønner.

Engang efter 1780 opgjorde Anders Pedersen i optegnelsesbogen sine samlede tab ved kvægsygen gennem de foregående 35 år – der var tale om tab i årene 1745, 1763, 1769 og 1780.

Herefter opremses hele forløbet af epidemien, og det viser sig, at det meste af hans besætning bliver ramt og dør; en gammel ko, der for 10 år siden havde gennemgået sygdommen, overlever dog. Sognefogeden slutter med at indføre de tidligere nævnte forbud på ejendommen.

I 1770-erne var der efterhånden kommet mere hold på bekæmpelsen af kvægpesten. Det offentlige indskærpede med jævne mellemrum de gamle bestemmelser og søjede nye til. Der var blevet nedsat en kvægkommission med den senere grundlægger af Veterinærskolen P.C. Abildgaard som sekretær. Abildgaard havde høstet megen anerkendelse ved at eftervise, at smitstoffet ved kvægpesten ødelægges ved opvarmning til 65 grader og ved udtørring. Han havde også gjort forsøg med indpodning ved at lægge et snit i koens hale og trække en uldtråd eller lignende, der var vædet i smitstof fra smittede dyr gennem såret. Et sådant forsøg blev bl.a. gjort på en besætning på 700 dyr. Heraf døde de 250; men det var dog et betydeligt fremskridt, når man ellers var vant til en dødelighedsprocent på op til 95.⁶⁹ Også sognepræsten til Hjort-

lund og Kalvslund sogne i Ribe amt eksperimenterede med indpodningen, og han redegjorde for sine erfaringer dermed i et Promemoria, indsendt i 1770 til Det kgl. danske Landhusholdningsselskab.⁷⁰ Når Anders Pedersen ikke synes at have større tiltro til indpodningsmetoden, kan det måske skyldes, at denne bredte sig næsten hurtigere end kvægpesten og ikke altid blev udført af kyndige folk og under tilstrækkeligt hygiejniske forhold.

Epidemien i 1778-81 synes ikke at have haft så stort et omfang som de to foregående, selv om de bønder, der blev ramt, har følt det slemt nok. I 1785, den 21. oktober udsendtes en Placat, som ophævede de »i Anledning af Qvægsygen hidtil udgangne Forordninger ... indtil denne Syge igen ytrer sig da de strax skal være i deres fulde Kraft.«⁷¹

Det sidste, man hører til kvægpesten, er i 1814, hvor den med de allierede tropper føres over den danske grænse.⁷² Sygdommen blev dog hurtigt standset ved hjælp af en afspærring med soldater tværs over Slesvig og ved omgående nedslagtning af det smittede kvæg. Desuden havde man på det tidspunkt faguddannede dyrlæger, som hurtigt kunne stille diagnosen.⁷³

Konklusion

Med denne undersøgelse har jeg med Anders Pedersen fra Ørsted ved min side søgt at skildre kvægpesten i den lille landsby med de 28 gårde i en 40-årig periode i 1700-tallet.

Hvis man vil prøve at sammenligne de tre epidemier ved hjælp af talmaterialet fra indberetningerne, støder man på vanskeligheder, for tallene kan ikke umiddelbart sammenlignes.

Indberetningsmaterialet fra 1745-47 er meget spinkelt, og det eneste tal vi har for besætningens størrelse i Ørsted er fra Anders Pedersen, som siger, at der var over 300 dyr, inden pesten kom og kun 15 i live bagefter; det giver en dødelighedsprocent på over 95. Det samme billede ses på hans fars gård, hvor kun 2 dyr overlever af en besætning på 13.

Indberetningerne fra 1761-63 er fyldigere, men her får vi ikke noget samlet tal for, hvor mange dyr der var i Ørsted by, heller ikke fra Anders Pedersen. På hans egen gård var der 10 dyr, hvoraf de 6 døde, altså en dødelighedsprocent på 60.

De sidste indberetninger fra epidemien i 1780-81 fortæller, at der da var 230 stykker kvæg i Ørsted by. Heraf døde de 82, mens 92 af de smittede dyr stod sygdommen igennem; en dødelighedsprocent på 35,7. Hos Anders Pedersen selv ser det lidt mere trist ud, han mistede over halvdelen af sine dyr.

Der synes således at være en fremgang at spore i bekæmpelsen af kvægpesten,

og selv om den i 1700-tallet var en katastrofe for de danske kvægdyrbrugere og årsag til, at udviklingen af det danske landbrug næsten gik i stå, fik den dog på lidt længere sigt en positiv virkning.

Kvægpesten var med til at reducere en lidet producerende kvægbestand, og det mindre kvæghold gav bedre muligheder for, at græsningsarealerne og skovene kunne komme til kræfter. Det mindre husdyrhold betød også, at det var muligt at fodre og pleje de reducerede besætninger bedre, og med udgangen af 1700-tallet skabtes således et fundament for en sundere og mere produktiv kvægbestand i Danmark.

Kvægpesten fik også en vis betydning for moderniseringen af det danske landbrug. Der havde allerede længe fra regeringens og fra godsejernes side været ønske om at ophæve det gamle dyrkningsfællesskab, men mange af 1700-tallets bønder kunne ikke gå ind for sådanne nymodens tanker. Kvægpesten viste imidlertid, hvad Anders Pedersen også nævner, at faren for smitte var mindre, hvis man holdt sine dyr adskilt fra naboens, så de store epidemier i sidste halvdel af 1700-tallet var medvirkende til at ændre mange bønders holdning i en positiv retning over for tankerne om udskiftning af landsbyens jorder.

Sidst, men ikke mindst blev kvægpesten den direkte anledning til oprettelsen af Veterinærskolen. Under kvægpestepidemien i 1762 fik den medicinstuderende P.C. Abildgaard et kongeligt stipendium til at studere ved Veterinærskolen i Lyon i Frankrig. Da han vendte hjem efter ca. 3 års studier i 1766, var epidemien imidlertid stilnet af, og interessen for veterinærvæsenet kølnet, men Abildgaard mistede ikke interessen for veterinærvidenskaben. I 1770 udgav han en lille bog: »En dansk Heste- og Qvæg-Læge. Efter kgl. allernaadigst Befaling forfærdiget til Bøndernes Brug og Nytte«, og i 1771 en bog med kongelig understøttelse: »Unterricht von Pferden, Kühen, Schaafen u. Schweinen«, en vejledning i bedømmelsen af husdyrene og lære om deres avl og pleje.

Bogen førte til, at Struensee blev opmærksom på sagen, og der kom forhandlinger i gang om skolens oprettelse. Ved Struensees fald blev sagen midlertidigt henlagt og først genoptaget i 1773. Samme år fik Abildgaard ved kgl. resolution lov til, på egen regning, at oprette en veterinærskole på Christianshavn.

NOTER OG HENVISNINGER

1a. Som *almindelig baggrund* er benyttet:

Ole Feldbæk: Gyldendals Danmarkshistorie bd. 4 (1982) (Feldbæk) –

F.Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund 1500-1800 (1978) – Dansk Socialhistorie bd. 4 (1979)

H.V.Gregersen: Slesvig og Holsten før 1830 (Politikens Danmarkshistorie 1981).

Om *kvægets historie og kvægpesten* er benyttet:

- Axel Appel: *Kvægets historie*, i: K. Hansen: *Det danske Landbrugs Historie* bd. 3 (1924–32).
 Philip Hansen: *Kvægpesten på Fyn i det 18. århundrede* (Fynske Årbøger 1941 s. 355ff.).
 H.P. Kristensen: *Fra kvægpestens dage* (Arkiv og Museum IV 1909 s. 254ff.).
 E.J. Ipsen: *Kvægpestens hærgen i Danmark*, i: *Sortbroget Kvæg*. Udg. af Avlsforeningen for sortbroget Malkekvæg i Danmark (1983) (Ipsen).
 Peter Kr. Iversen: *Fysikus Fabricius og kvægpesten i Tønder amt 1744-48*, i: *Festskrift til Johan Hvidtfeldt* (1978) s. 177ff. (Iversen 1978).

Trykte kilder:

- Register til Fogtmans reskripter. Quægsygen s. 758ff.
 Register til Schous forordninger. Quægsygen s. 43ff.
 Chronologische Sammlung der ... Verordnungen ... für die Herzogthümer Schleswig und Holstein.

Utrykte kilder:

- Landsarkivet i Aabenraa: (LaAa)
 Anders Pedersen Sandemands årsoptegnelser 1740-1809, privatarkiv Acc. nr. 1436 (A. Pedersen)
 H. Lausten-Thomsens privatarkiv. Kløfter og dokumenter, heri afskrift af sandemand Anders Pedersens årsoptegnelser (A. Pedersen)
 Haderslev amtsarkiv. Kvægsygdomme 1745-47, 1761-63, 1778-81 (Had. amt)
 Haderslev østre amtstuearkiv C I 3. Pk. 159. Einzelne Steuer und Abgaben. Contributionsregister 1734-1828 (Contributionsregister)
 Haderslev østre husfogedarkiv. Pk. 91. Forskelligt. Retsbetjentarkiver. Gram herred. Fæstebreve på krongods 1738-1843 (Gram herreds fæstebreve)
 Præstearkiver:
 Jegerup kirkebog 1763-1860. – Oksenvad kirkebog 1648-1763. Øster Løgum kirkebog 1591-1748.
 Oksenvad Ba 2. Reskriptbog 1648-1742. Oksenvad H 1. Forskelligt 1754-1892. Korntienderegister.
 Folketællinger: Oksenvad sogn 1803, 1840, 1845.
 Løse trykte forordninger, kronologisk ordnet.

- 1b. Dansk Socialhistorie bd. 4, s. 24f.
2. Feldbæk, s. 29ff.
3. Fink: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770*, 1941 s. 86f.
4. Feldbæk, s. 24f.
5. Iversen: *Landbrug i gamle dage*. Amtscentralen for undervisningsmidler i Sønderjylland, 1983 s. 14ff.
6. Trap: *Hertugdømmet Slesvig 1864*, Oksenvad sogn samt Rhode: *Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse 1775*, Oksenvad sogn.
7. *Folketællinger 1803, 1840, 1845*. Oksenvad sogn.
8. Trap: *Hertugdømmet Slesvig 1864*, Oksenvad sogn samt Rhode: *Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse 1775*, Oksenvad sogn.
9. A. Pedersen 1740.
10. Oksenvad kirkebog, dødstillførsel 26/5 1754. LaAa.
11. Oksenvad præstearkiv. Reskriptprotokol 1775 samt Gram herreds fæstebreve 1738-1843. LaAa.
12. Oksenvad kirkebog, dødstillførsel 4/6 1828. LaAa.
13. LaAa. Contributionsreg. A. Pedersen betalte 24 mark 6 skilling; den højst betalende i Ørsted 46 mark 6 skilling.
14. Schousbo, Karen: *Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie*, 1980 s. 10ff.
15. A. Pedersen 1772.
16. *ibid* 1762.

17. *ibid* passim.
18. Iversen, 1978 s. 177.
19. Fogtmans reskripter. reg.
20. Johan Hvidtfeldt: Håndbog for danske lokalhistorikere, 1952-56 s. 330.
21. Iversen, 1978 s. 178.
22. Ipsen, s. 89 samt Hansen Ph. s. 355f.
23. Ole Krarup Petersen: Dansk Landbrugsbibliografi, 1958, s. 384ff.
24. Fogtmans reskripter. reg. 26.marts 1745 samt Hansen Ph. s. 371.
25. Mejborg, R.: Slesvigske Bøndergårde, 1892 s. 203.
26. A.Pedersen 1743.
27. LaAa. Had. amt. vedr. kvægysgen 1745-47.
28. *ibid*.
29. Oksenvad præstearkiv H.1, 1754-1893. Forskelligt. Korntiendereg. samt Had. østre amtstue: Contributionsreg. LaAa.
30. A.Pedersen 1745.
31. *ibid*. 1745.
32. LaAa. Had. amt. vedr. kvægysgen 1745-47. Indberetninger.
33. *ibid*.
34. A.Pedersen 1747.
35. *ibid*. 1745.
36. *ibid*. 1747.
37. H.V.Gregersen, Toldsted ved Hærvejen, 1978, s. 184 og 193.
38. A.Pedersen 1758.
39. *ibid*. 1763.
40. LaAa. Had. amt vedr. kvægysgen 1761-63. Indberetninger.
41. A.Pedersen 1763-64.
42. *ibid*. 1769.
43. *ibid*. 1769.
44. LaAa. Had. amt. Østre husfogeds arkiv, pk. 91. Forskelligt.
45. A.Pedersen 1771.
46. *ibid*. 1775.
47. Appel, A. Kvæggets Historie s. 267.
48. Gregersen, Toldsted ved Hærvejen s. 193ff.
49. A.Pedersen 1779.
50. *ibid*. 1779 samt Schou: Forordning af 13.jan. 1779.
51. A.Pedersen 1780.
52. *ibid*. 1780 samt LaAa Had. amt vedr. kvægysgen 1778-81.
53. *ibid*.
54. *ibid*. 1780.
55. *ibid*. 1781.
56. *ibid*. 1783.
57. LaAa. Jegerup kirkebog, dødstillførsel 25.september 1809.
58. Ipsen samt Schous forordninger. Reg.
59. *ibid*. s. 89.
60. Iversen, 1978 s. 178.
61. *ibid*. s. 178.
62. *ibid*. s. 179f.
63. *ibid*. s. 184f.
64. Kristensen, H.P. s. 271.
65. LaAa. Love og forordninger vedr. Hertugdømmerne. Kronologisk ordnet.
66. *ibid*. Her uddrag i dansk oversættelse.
67. Mejborg R. s. 203
68. LaAa. Had. amt vedr. kvægysgen 1778-81.

69. Hansen, Ph. s. 373ff.
70. Kristensen, H.P. s. 307.
71. Schous forordninger.
72. Kristensen, H.P.s. 308.
73. Hansen, Ph. s. 374.